

Mõistatamine kui keelu- ja põlualune tegevus

Piret Voolaid

Mõistatamise kohta on rahvaluulearhiivi jõudnud väga vastakat materjali. Kui ühelt poolt oli talurahval sügistalvisel pimedal ajal justkui kohustus mõistatada, et ikka toit laual ja karjaõnne oleks, siis teisalt on mõistatused eesti üleskirjutuste põhjal olnud ka taunitud nähtus, mõistatamist on peetud patuseks tegevuseks ja seostatud kurjade jõududega, nagu ilmneb A. V. Kõrve kirjapanekust.

Üks sulane rääkis, et ei tohi mõistatusi mõistada, sest see olevat patt. Kord kukkunud verine käsi maha, kui mõistatatud, ja öeldud, et mõista, mõista, mis see on? E, StK 27, 123 (4) < Koeru

Sedasorti „verise käe“ motiivid moodustavad õieti üsna selge muistenditüübi, st uskumus~seisukohavõtt ja seda „kinnitav“ narratiiv on kokku liitunud.

Mõistatuste kui millegi sageli sobimatu ja alaväärsse tegevuse kohta annavad tunnistust kindlat tüüpi arhiiviteated, mille võib pealkirjastada 1936. aastal Karksist üles kirjutatud A. Grünvald-Univeri peaaegu et vanasõnavormilise teatega *Mõistatused olevat vanapagane issämeie* (ERA II 138, 459 (5)). Selleteemalistest üleskirjutustest kumab läbi pejoratiivne suhtumine mõistatusesse ja nende esitamisse. Mõistatamine tundub nende kirjapanekute järgi otsustades olevat justkui meedium maapealse reaalsuse ja üleloomulike saatanlike jõudude vahel, tööriist, millega võib esile kutsuda kurja vaimuilma tegelased, nt vanapagana. Nagu väidavad J. Ploompuu ja H. Rebane Kuusalust Koitjärvelt 1892. aastal Jakob Hurdale saadetud kahes kirjapanekus:

Kui palju mõistatakse, tuleb vanapagan. Seepärast ei taha inimesed palju mõistatustest ja vanavarast rääkida.

Üksikus väikeses saunas mõistatavad kaks naist. Äkki kerkib põrandast must jäme sõrm. Hääl küsib: „Mõista, mõista, mis see on.“ Naised ehmuvad. Enam kunagi ei mõistata. H II 40, 442/3 (4)

Palju ühejoonega mõistatata ei pea mitte hea olema, sest vanapagan tikkuda varsti ligi. H II 40, 442/3 (4)

Vasta õhtad ei tohtid ennemuistseid juttusi reakida ega mõistatusi mõistada, siis näidata paharetj ennast öösse. (Käia hirmutamaks.) H IV 5, 42 (7) < Jüri

Nagu eespool toodud A. V. Kõrve teade, on ka järgnev, 1935. aastal Kuusalus kirja pandud lugu tõestus selle kohta, et mõistatamisega säärane kuri tegelane tõepoolest välja kutsuti.

Mõisa rehelised väsinud. Istunud puhkama ja mõistatusi mõistatama. Korraga visatud rehepäält kohkunud tahmane mees reheliste sekka. Rehelised välja. Pole sel ööl enam rehele tulnud. Allavisatu olnud rehepapp. Ta läinud lakka rehelisi luurama ja tondid visanud ta alla. ERA II 111, 108 (2)

Üleloomulikud tegelaskujud, keda neis teadetes nimetatud, on nt *vanapagan, paharet, kollase näoga vanamoor, vana sarvik, tondid, rehepapp*. Teateid mõistatuste paganliku olemuse kohta on teada veel päris hilisest ajaloost: 1969. aastal on folklorist Pille Kippar Rakvere kihelkonnas pannud kirja teate:

Mõistatused pidand Vanapaganast olema. Kui mõistatatud, siis Vanapagan käind öösi ümber toa, et kus minu raamat on ja kus minu raamat on. Mis te mu raamatuga möllasite; et siis enam ei tohtind mõistatada. KKI 49, 229/30 (23)

Mõistatamise kui mingitel puhkudel keelatud ja põlualuse tegevuse kohta annavad tunnistust paarkümmend jutukirjapanekut, mis olemuselt on klassikalised õudusjutud. Kuivõrd harjumuspäraselt on õudusjuttude tunnusmotiiviks mingi reegli/tabu rikkumine (laps astub keelatud kohale, otab keelatud asja), kurja inimese (asja) ootamatu majajailmumine või majas oleva eseme kurjaks muutumine (Kõiva 1996: 169), sobituvad alljärgneva stereotüüpse

süžeeskeemiga tekstid sellesse žanrisse imehästi. Lihtsustatud kujul on selliste kirjapanekute sisuskeem järgmine. Õhtul pimedas tares esitatakse üksteisele mõistatusi, kui ühtäkki pistetakse aknast või uksest sisse verine käsi, loomapea vmt ja võõras hääl hüüab: „Mõista, mõista, mis see on?“. Eespool nimetatud tunnustest on juttudes täidetud nii reeglirikkumine (mõistatamiskeelust üleastumine) kui ka kurja asja (antud juhul deemoni) ootamatu majjailmumine. Vaatleme mõningaid selleteemalisi arhiivipalu. 1895. aastal on J. Reinthal saatnud Jakob Hurdale Rapla kihelkonnast järgmise loo:

Kord oluvad õhtul lapsed tuas ja annuvad üheteisele mõistatusi. Korruga pistetud aknast verine käsi sisse ja üks võeras hääl hüüdnud: „Mõista, mõista, mis see on?“ H I 7, 122 (13)

Et põhiliseks rahvajuttude jutustamise ja mõistatuste esitamise ajaks oli taluühiskonnas juba eespool mainitud nn sügistalvine videviku- ja jaguaeg (vt ka Viidalepp 2004: 45–54), siis loovad pimedad õhtud selliste õudusjuttude vestmiseks sobivaima õhustiku. Fantaasiamaailma üleloomulikud ukсед avanevad inimmeeltele elavates ja ärevates kujutluspiltides just sel ajal kõige paremini. Pealegi on jutusüžee ka ise neilsamadel aegadel harrastatud mõistatamistegevusega tihedasti seotud, mis lisab veelgi põnevust. Aeg ja koht on neis juttudes küll piiritletud (pime õhtu talutares), kuid juttude tõepärasust kahandab tõsiasi, et sarnaselt muinasjutu algusvormeliga on kasutusel umbmäärane „ükskord“. Nagu eelmises kirjapanekus, nii on ka 1896. aastal Ristil J. Reimanni kirja pandud tekstis aja ja koha suhtes ühiseid jooni:

Korra istunud neljapäeva õhtu lapsed tuas põrandal ja annud üksteisele mõistatusi mõista. Korruga läinud üks lahti ja verine suur, ütlemata suur rusikas pistetud ukse vahelt sisse, kus juures hääl hüitnud: „Mõista, mõista, mis see on!“ Lapsed kohkunud ära, pole enam mõstatanud, selle peale kadunud ka rusikas ära. Mõnel pool loetakse patuks neljapäeva ja laupäeva õhtu mõstada, sellepärast vist näitaski kurat rusikat. H I 10, 88 (4)

Vähemalt paikkonniti võib kiriku teeneks pidada rahva suhtumist, mille kohaselt on mõistatamist peetud patuseks tegevuseks, halvustavast suhtumisest annab tunnistust rahvaluulekoguja E. Ennisti 1937. aastal Läänemaal kirjapandu.

Ei meitel põlnd muud siin, kui laulusalmid õppisime pähä, ei mõistatusi ega nisukseid juttusi põlnd. Jumal oidku nende eest! ERA II 159, 494/5 (8) < Ridala

Sama mõtet väljendab ka 1937. aastast pärinev I. Danieli teade.

Mõistatamine ol' l keriku aigu õks keelätü. ERA II 160, 501 (26) < Setu

Laupäevast mõistatamiskeeldu põhjendab ja sellele järgnevat karistust – kuradi ilmumist – kirjeldab 1939. aastal elavalt ka Tartu Reaalkooli õpilane, Kadrinast pärit A. Lauk: *Aga ainult laubä õhta, siis ei tohtind vanaviisi jutte mitte rääkida, siis käidi saunas ja saunast tulles akkasid vanad inimesed piiblit lugema. Lapsed pidid kõik vagaselt pealt kuulama, aga kui kunagi vallatust täis pugesid salaja vana rehetuppa. No nüüid akkame mõistatama, ega isa ja ema ei tea. Siis akkasid mõistatama. Küsinud ikka üksteiselt mõistatusi. Ühe korruga kargab üks must mees ja keksleb põrandal ja karjub: „Mõista, mõista mis mina olen!“ Tal olid sarved peas, pikk suur saba taga ja obuse kabjad all. Siis olid lapsed kõik ehmatanud ja jooksid tuppa tagasi, rääkisid vanematele ja saivad noomida ja läksid nuttes magama ja lubasid, et nad ilmiski enam laubä õhta ei mõistata. ERA II 240, 551/2 (3)*

Kohaks võib olla peale talutare ka mõni muu paik, nii nagu 1892. aastal T. Wiedemanni kirjapandud loos:

Vanal teoajal rehepeksmine. Teomehed ja vaimud üksteisele mõistatusi ülesse. Nii tükk aega. Korruga punane käsi läbi lae nähtavale. Hääl küsib – „mõista, mõista, mis sie on?“ Keegi ei julge valju hingatagi. H II 37, 677 (1) < Jõhvi

Kuradi ilmutuskujuna ehk õudusjuttude agressorina (Kõiva 1996: 167) esinevad neis juttudes põhiliselt hirmuäratav *verine käsi* ja *verine suur*, *ütlemata suur rusikas*, siinkohal sümboliseerib punane värvus, mis on iseloomulik ka deemonite kujutamisel, (põrgu)tuld, kannatusi ja verd (Valk 1994: 120). Sama markeeringut kannab näiteks *verine nuga*. Kuid kurat esineb ka *musta jämeda sõrmena*, ning juba esimestel kristlikel sajanditel oli deemonite tavaliseks värviks allilma ja pimeduse jõudusid sümboliseeriv must (Valk 1994: 120). Mõningates variantides esineb ka looma kuju, nt *punastlauku hobuse pea*, *verine vasikas*, mis markeerivad ilmselt samuti kuradit.

Lugude õpetlikkus väljendub nende kulminatsioonis.

Näärilaupäeva õhtal kogunud noored poisid ja tüdrukud ühte peresse kokku. Valanud seal õnne, ja teinud muud nalja. Viimaks toodud õled tuppa ja kõik istunud õlede peale ja hakanud mõistatusi ühe teisele üles arvata andma. Viimaks läinud kaks poissi õue. Näinud et üks suur kollase näuga vanamoor seisnud õue peal, suured pikad hambad nagu reha pulgad suus. „Mõista mis see on?“ hüüdnud vanamoor läbi hammaste, ja kadunud ise ära. Poisid tulnud hirmuga tuppa ja rääkinud seda lugu teistele. Mõistatamise lust kadunud poistel tüdrukutel kohe ära. E 6249–6259 < Ambla, Tapa, O. Hintzenberg, dat-ta.

Ajaviivituseks või une kustuduseks annud vanast inimesed ükstõisele mõistatusi mõista. Kord olnud üks pere tares jälle mõistatusi andmas. Korraga läinud tareuks lahti, kust mees ilmunud ukse pääle ning ütelnud, vastu rindu lüües: „Mõistke ära mis see on? Peremehel juhtunud parajaste suur hõbe sõlg käes olema ning virutanud sellega ukse pääl seisjale. Uks lükatud kohe kinni, aga võöruses olnud oigamist kuulda. Alles siis lõpenud oigamine ära, kui kuk laulma hakkanud. E 21772–21773 (9) < K. Sinka, Halliste, 1895.

Kui 19. sajandi lõpu tekstides on sedalaadi juturepertuaar pigem õudusjutu maiguline, siis hilisemad 20. sajandi teisest veerandist pärit tekstid on juba naljandi mõõtu lood. M. Sarve sulest pärineval 1936. aastal üles kirjutatud lool on pigem humoorikas iseloom.

Vanast, ku rahwas oliwe õhtu taren mõistaten, sis wanapagan pisten oma keele läbi tare usse siss tennu: „Löll, löll, mõista ära, mis sie om?“ Laits ollu hällun ütelnu: „See wanapagana keel.“ Sis kadunu ära. ERA II 142, 409/10 < Karksi

Müstiliste põhjuste kõrval leidub mõistatamiskeelu kohta ka väga pragmaatilisi, nagu kinnitab alljärgmine Karksi tekst.

Õhtu ei tohi mõistate, sis ei tule üösel uni pääle. H II 48, 330 (66) < Karksi, J. Hünerson, 1894

Põhjuseks, miks vastu õhtut mõistatamise suhtes keeld valitses, võib pidada nende ergutavat loomust, sest mõistatamine paneb mõtte tööle, mõjudes omakorda relvana une vastu, nagu kirjeldatud järgmistes teadetes.

Kui langa tetti, siis mõistatadi, et uni pääle ei tuleks. RKM II 64, 406 (308) < Hargla, O. Jõgever, 1957.

Vanast mõistati õhtutel töö juures. Talvel pikkadel õhtutel vokiratast ümber ajades une peletamiseks. RKM II 92, 74 < Kambja, A. Relli, 1959.

Mõistatamiskeeluga seotud teadete puhul oleks põnev nende kasutusseoste ja tähenduste kohta rohkem teada saada. Taas kord vajaksid niisugused kommentaarid omakorda seletavat konteksti. Esmapilgul tundub neil olevat ühisjooni argiarvamustest tuntud tabude ja keeldudega (nt toas ei tohi vilistada), mille uurimisel oleks abi usundiliste tagapõhjade tundmisest.